

OSMANLILARDA FELSEFENİN SERÜVENİ

The Advanture of Philosophy in Ottomans

Dr. Enver DEMİRPOLAT

Firat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İslam Felsefesi Anabilim Dalı

edemirpolat@firat.edu.tr

Özet: Osmanlıların tarih sahnesinde bulunduğu yaklaşık 600 yıllık zaman diliminde akli ve felsefi ilimlerin olmadığı sıkça dile getirilmektedir. Oysa gerçek bunun tam aksinedir. Çünkü Osmanlılarda felsefe, Gazali eleştirisinden sonra bağımsız bir ilmi disiplin olarak değil, fakat kelim ve tasavvuf içinde varlığını sürdürmüştür

Biz bu çalışmamızda Osmanlıların başlangıçtan XIX. Yüzyıla kadar geçen süre zarfındaki felsefi çalışmalarını araştırdık. Felsefeye bakış açısının nedenlerini ve bunun sonucu olarak eser veren bilginlerin durumunu inceledik. Tüm bunlarla beraber, devletin felsefe ve akli ilimler karşısındaki konumunu da irdeledik.

Anahtar Kelimeler: Osmanlılarda Felsefi düşünce, Felsefi Hayat, Türk Bilginler, Akli İlimler

Summary: It is frequently mentioned that during the 600 years when the Ottomans were in power they didn't do any rational or philosophical sciences. Where as, the reality is just the opposite of this idea. In Ottomans the philosophy continued its existence in the Theology and mystic philosophy after the criticism of Gazali not as an independence disiplin.

In this study we searched round the philosophic studies of the Ottomans from its beginning until 19th century. We studied the point of view towards philosophy and also as a result of this we studied the case of those who gave Works.

Key Words: The Philosophical Idea in Ottoman Empire, Philosophical Life, The Turks Scholars, Intellectual Sciences

Felsefe tarihi kitaplarında, özellikle İslam Felsefesi'nin konu edildiği eserler incelendiğinde, Osmanlılardaki felsefi çalışmalar ile ilgili bir boşluğun var olduğu görülmektedir. Bu bilgi ve belge eksikliği, Osmanlılarda felsefe ve felsefi düşünce geleneği olmadığına ilişkin görüş ve kanaatleri de kamçılamaktadır.

“Osmanlılarda felsefe yoktur” iddiası, iki ihtimali de beraberinde getirmektedir. Ya Osmanlılarda felsefe gerçekten yoktur ve bizim fikir anlamında çektiğimiz sıkıntıların bundan kaynaklandığı düşünülmelidir. Ya da felsefi miras var olmakla birlikte, problem, onun gün yüzüne henüz çıkarılmamış olmasıdır. Bunun sonucu olarak da fikir anlamında sıkıntı çekilmektedir.¹

Osmanlı tarihinin bilim ve kültür yapısı içinde felsefenin konumu ile etkisi, bize göre henüz yeterince açığa çıkmış değildir. Osmanlı Devleti'ndeki fikir akımları ve bilim adamlarını araştıran eserlerin henüz yeni yeni kaleme alınmaya başlanması buna bir neden olabilir. Böyle bir durumda önceden yapılan değerlendirmelerin objektiflikten uzak olma ihtimali de göz ardı edilmemelidir. Oysa her milletin, kendine has bir tarzda ilme yatkınlığı ve isteği elbette vardır. Eğer, milli bir kaynakça merkezi düzenlenecek olursa bu ilimlerle beraber milletimizin nasıl bir düşünce yapısına sahip olduğunu belirlemek mümkün olacaktır. Böylece, yeni nesillere atalar mirasının aktarılması daha faydalı olunacağı bir gerçektir. Bursalı Mehmet Tahir'in milli bir kaynakça merkezi fikrinin² ele alınıp değerlendirilmesi gerektiğini burada dile getirmekte yarar vardır.

Bazı Osmanlı bilginlerinin eser yazmadığı da ifade edilmektedir. Bunlar arasında Palabıyık Mehmet Efendi gösterilebilir. Onun, “Yazılanları anlayalım bundan sonra kitap yazmak lazım değil” dediği rivayet edilmektedir.³ Biz, “eser kaleme almamak” geleneğini Osmanlılardaki felsefi çalışmaların açıkça ortaya konulamamasındaki bir başka engel olarak görmekteyiz.

Felsefe yapmanın yalnızca Batılı bir tarzının olmadığı gerçeğini de unutmamak gerekmektedir. Çünkü İslami ilimlerden olan kelim ile tasavvufun, felsefi problemleri büyük ölçüde kapsayarak, onlara yeni bir bakış açısı sunmaları, felsefe yapmanın bize göre değişik bir tarzıdır. Kanaatimizce, yapılacak incelemeler de bu gerçeğin göz önüne alınması halinde, Osmanlılarda felsefenin her dönem var olduğunu görmenin mümkün olacağı şeklindedir.

XIV. yüzyılda tarih sahnesine çıkan Osmanlılar, İslam düşüncesini XII. yüzyıldan beri gelmekte olan ilmi duraklama döneminde

¹ Poyraz, Hakan, “Var mı, Yok mu? Osmanlı’da Felsefe Yoktur iddiası Üzerine”, *Türk Yurdu*, Aralık 1999-Ocak 2000, C. 19-20, S. 148-149, s.285.

² Unat, Yavuz-Demir, Remzi, *Bursalı Mehmed Tahir Bey ve Türklerin Ulum ve Fünuna Hizmetleri*, Ankara-1995, s.10.

³ İzgi, Cevat, *Osmanlı Medreselerinde İlim*, İz Yayınları, İstanbul-1997, C.I, s.157.

devralmışlardır.⁴ Selçuklularda olduğu gibi, Osmanlılarda da ilk dönemlerde, tıpkı ana düşüncelerini medrese ve tekkeden alan iki ayrı görüşün egemen olduğu görülür. Medreselerde ilk dönemlere göre beşeri ve akli ilimlere, ders programlarında daha az yer verildiği tarihsel bir gerçektir. Tekkelerde de durum aynı olup, her şey Tanrı merkezli olarak ele alınmıştır.⁵

Osmanlıların kuruluş yıllarında Anadolu, bir ilim ve irfan yuvası olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu dönemlerde Anadolu'da fazlaca rağbet gören kelim ve felsefe anlayışı olarak, Fahreddin Razi ekolü benimsenmiştir. Zaten bu ekolün temsilcilerinin çoğunun yine Anadolu'da yaşadıkları da tarihi bir tespit olarak kabul edilmektedir. Söz konusu ekolün XIII. yüzyıldaki temsilcisi olan Kadı Siraceddin Urmevi (ö.1283)'nin *Metaliu'l-Envar* ve *Letaifu'l-Hikme* adlı felsefi eserleri vardır. Aynı devirde yaşayan bir başka filozof ve mantıkçı Esirüddin Mufaddal el-Ebheri (ö.1265)'nin ise, felsefe ve metafiziğe ait *Hidayetü'l-Hikme* ile *Kesfü'l-Hakaik* adlı eserleri mevcuttur.⁶

Osmanlıların tarih sahnesine çıktığı XIV. yüzyılda Fahreddin Razi (ö.1209)'nin kelim ve felsefi görüşlerini devam ettirenlerin başında Davud Kayseri (ö.1350), Abdulmuhsin Kayseri (ö.1354), Cemaeddin Aksarayı (ö.1388), Allame Muhammed Şirazi (ö.1389), ve Kadı Burhaneddin (ö.1398) geimektedir. Bu yüzyılda önerali bir felsefi hareket olarak *İşrakilik* ekolünü de saymak gerekir. Kurucusu Şehabeddin Sühreverdi el-Maktül (ö.1191)'ün, *Pertevname* adlı eseri, II. Kılıçarslan (ö.1192)'ın oğlu Nıksar Emiri Berkıyaruk (ö.1204)'a, bir başka eseri olan *Elvah-ı İmadiyyenin* ise, Harput Artuklu Emiri İmadeddin Ebubekir İbn Karaaslan (ö.1204)'ın adına Anadolu'da kaleme alındığı belirtilmektedir. İşrakilik akımının Anadolu'daki en iyi temsilcilerinden biri olarak görülen Evhaduddin Hamid el-Kirmanı (ö.1237)'nin de akli düşünceye olan katkısını unutmamak lazımdır. Bu dönemde pratik felsefe alanından ziyade, belki siyasi istikrarsızlıktan dolayı olsa gerek, siyaset ve siyaset ahlakıyla fazlaca ilgilenildiği görülmektedir.⁷

Osmanlı düşünce hayatında daha çok Gazali düşüncesinin Sünni İslam'a hakim olduğu gözlemlenmiştir. Gazali düşüncesini devam ettirenler ise, genellikle Fahreddin Razi, Nasirüddin Tusı (ö.1273) ve Seyyid Şerif Cürcani (ö.1413) olmuştur. Bu vesileyle entelektüel bilimlerle mistisizmin yayılması daha felsefi bir kavram ortaya çıkarmaya neden teşkil etmiştir. Osmanlı ulemasının çoğunlukla F. Razi'yi *üstat* olarak kabul ettikleri hep ifade edilegelmiştir. Siraceddin Urmevi de Selçuklular döneminde F. Razi'nin şöhretini sürdürmüştür. Razi'nin haleflerinden olan Şemseddin

⁴ Çubukçu, İbrahim Agah, *Türk Düşünce-Tarihinde Felsefe Hareketleri*, Ankara-1986, s.20.

⁵ Yurdaydın, Hüseyin Gazi, *Türkiye Tarihi*, İstanbul-1997, C. II, s.210.; Turan, Şerafettin, *Türk Kültür Tarihi Türk Kültüründen Türkiye Kültürüne ve Evrenselliğe*, Ankara-1994, s.167.

⁶ Bayraktar, Mehmet, *Kayserili Davut*, Ankara-1988, s. 2.

⁷ Bayraktar, *Kayserili Davut*, s. 4.

Mehmed Fenari, aynı zamanda medrese geleneğini de kuran kişi olarak bilinmektedir.⁸ Felsefenin, F. Razi tarafından kelamlaştırıldığı göz önüne alınırsa, Osmanlılardaki felsefe çalışmaları ve felsefe yapma tarzı hakkındaki düşüncelerin daha bir açıklık kazandığı görülecektir.⁹

Osmanlı medreselerinde en geniş ufuklu bir Sünni-İslam geleneği hep sürdürülmüştür. İlk dönem Osmanlı uleması, mantık, matematik, astronomi gibi entelektüel ilimleri dine aykırı olarak değerlendirmişlerdir. Fakat genel olarak Osmanlı medreseleri, Gazali'nin mantık ve matematiğe düşmanlığın boş bir iş olduğu şeklindeki görüşünü korumuşlardır.¹⁰ XV. yüzyıldan itibaren Osmanlılar, Batıdaki coğrafi ve askeri teknolojiyi, özellikle tıbbı, herhangi bir dini itiraz olmaksızın benimseyip takip etmeye devam etmişlerdir.¹¹

Osmanlılar; devlet olarak Anadolu Selçukluları'nın mirasçısı olmamışlardır. Fakat eğitim-öğretim sistem olarak onların bir devamı niteliğindedir. Osmanlı Devleti'nin ilk yıllarında Şam, Mısır ve İran medreselerine benzeyen medreseler açılmıştır. Osmanlı ilim hayatında ilk medresenin, İznik'te Orhan Gazi (ö.1360) tarafından faaliyete geçirildiği belirtilmektedir.¹² Bu medresede Davud-u Kayseri ve Tacüddin-i Kürdi (ö.1350) gibi bilginler görev yapmışlardır.¹³

Orhan Gazi'den sonraki padişahlar da, İznik medresesini takiben Bursa, Edirne vs. gibi diğer Türk şehirlerinde medreseler kurma yoluna gitmişlerdir.¹⁴ Kurulan medreseler, her yönüyle Selçuklu medreselerinin birer örneği görüntüsündedirler. Biz, bu durumu Selçuklulardan aktarılan eğitim mirasının bir devamı olarak kabul etmekteyiz. Buralarda Arapça olarak dini ilimlere ait kitapların hep ön planda tutulduğu, tamamen ihmal edilmeyip ikinci plana atılan akli ilimlerle ilgili eserlere ise az da olsa yer verildiği görülmüştür. Medreselerde akli ilimler alanında, Esirüddin Mufaddal b. Ömer el-Ebheri'nin *İsagoji*'si ve Molla Fenari olarak bilinen Şemseddin Mehmet b. Hamza el-Fenari (ö.1431)'nin kaleme aldığı *Uveysatu'l-Efkar fi-İhtiyari Uli'l-Ebsar* adlı eserlerin okutulduğu tespit edilmiştir.¹⁵

⁸ İnalçık, Halil, *The Ottoman Empire The Classical Age 1300-1600*, (Trans. By Norman Itzkowitz and Colin İmber), Weidenfeld and Nicolson, London-1973, s. 175.

⁹ Fahreddin Razi'nin bu konu hakkındaki çalışmaları için bkz. Uludağ, Süleyman, *Fahreddin Razi Hayatı-Fikirleri-Eserleri*, Ankara-1991.

¹⁰ İnalçık, a.g.e., s.176.

¹¹ İnalçık, a.g.e., s.180.

¹² Bu medresenin kuruluşu hakkında değişik tarihler bildirilmektedir. Bkz. Yurdaydın, a.g.e., s.237., Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Osmanlı Devletinin İlimiye Teşkilatı*, Ankara-1984, s.1., Ertan, Veli, "Tarihte Daru'l-Hilafe Medreseleri ve İhtisas Şubeleri", *İslam Medeniyeti Dergisi*, İstanbul-1982, C.V, S.4, s.35.

¹³ Ertan, a.g.m., s.35., Baltacı, Cahit, *XV-XVI. Asırlarda Osmanlı Medreseleri*, İstanbul-1976, s.15.

¹⁴ Ertan, a.g.m., s.36.

¹⁵ Baltacı, a.g.e., s.42., Yurdaydın, a.g.e., s.238.

O devirde Hacı Paşa adıyla ünlü Celaleddin Hızır (ö.1424), Arapça olarak kaleme aldığı *Müntebahu's-Şifa* adlı eserini, *Teshilu's-Şifa* adıyla Türkçe'ye çevirmiştir. Eserin önsözünde Hacı Paşa'nın, herkesin anlaması için Türkçe yazmasından ötürü özür dilemesi ilginçtir.¹⁶ Onun bu sözleri, bilim dili olarak Arapça dışında başka lisanın düşünülmediğinin bir göstergesi olarak değerlendirilebilir. Yine Hüsameddin Tokadi (ö.1460)'nin gök kuşağı üzerine kaleme aldığı risalesinin sonunda, "*Söylediklerim tamamen filozofların öğretilerine göredir. Günahtan sakınanlar ve din yolunda gidenler, buna inanmamak gerekir*" şeklinde aktarılan sözleri¹⁷ dönemin felsefe ve Türkçe'ye bakış açısını gösteren farklı örnekler olarak karşımıza çıkmaktadır.

Bize göre yukarıdaki ifade edilen örneklerde söz konusu bilginler kendi içlerinde bir çelişki halindedirler. Çünkü bir eser, hem Türkçe yazılıp hem de ondan ötürü özür beyan ediliyorsa neden onun Türkçe'ye çevirisi söz konusu kişi tarafından yapılmıştır? şeklindeki bir soruya mantıklı bir cevap vermek zordur. Yine mademki, *din yolunda yürüyenlerin günahtan korunması için yazılanlara inanmamaları* gerekiyorsa, neden bu günaha aracı olunmuştur? Üstelik söz konusu ifadelerin bir başkası tarafından değil de, müelliflerin kendileri tarafından dile getirilmesi söz konusu çelişkiyi daha da anlaşılabilir bir duruma sokmaktadır. Biz, bu durumun ya ifadelerde bir eksikliğin söz konusu olma ihtimalini ya da eserleri kaleme alanların gerçekten bir çelişki içinde olduklarının açık göstergesi olabileceği şeklinde kabul etmekteyiz. Konunun iyice araştırılıp gün yüzüne çıkarılmasının dönemin düşünce tarihi açısından faydalı olacağını düşünmekteyiz.

Osmanlılarda 1299'dan 1451'e kadar müspet ilimlerin özel bir merkeze sahip olmadığı kabul edilmektedir. Fatih Sultan Mehmet (ö.1481)'in tahta çıkışıyla beraber felsefi ve ilmi faaliyetlerin Osmanlı Türklerinde bir ivme kazandığı görülmektedir.¹⁸ Eğitim-öğretime devlet olarak el atıp onu resmi bir nizam ve kanunla düzenleyen yine aynı padişattır.¹⁹ Var olan bu gelişmede Sultan Fatih'in bizzat bilim, sanat ve felsefeye açık tutumunun etkisinin büyük rol oynadığı düşüncesindeyiz. Zira onun, yayınladığı ferman ile ülkesinde adeta felsefe yarışması yaptıracak kadar akli düşünceyi teşvik ettiği tarihsel bir gerçektir.²⁰ Bizzat Fatih'in kendisi, Yunanca'dan Arapça'ya çevrilen felsefi eserleri okuyarak bilginlerle tartışmış, özellikle Aristoteles Felsefesi ile fazlaca meşgul olmuştur. Hocazade Muslihiddin Mustafa (ö.1487) ve Molla Zeyrek (ö.1506)'in, Fatih'in huzurunda tevhit konusunu altı gün tartıştıkları ifade edilmektedir.

¹⁶ Adıvar, Adnan, *Osmanlı Türklerinde İlim*, İstanbul-1970, s.24., Yurdaydın, a.g.e., s.240.

¹⁷ Yurdaydın, a.g.e., s.241., Adıvar, a.g.e., s.29.

¹⁸ Adıvar, a.g.e., s.25.

¹⁹ Atay, Hüseyin, *Osmanlılarda Yüksek Din Eğitimi*, İstanbul-1983, s.9., Adıvar, a.g.e., s.12-13.

²⁰ Aydın, Hüseyin, "Fatih Örneğinden Kalkarak Osmanlılarda Felsefi Düşünceye Bir Bakış", *XIII. Türk Tarih Kongresi 4-8 Ekim 1999-Ankara Bildiri. Özetleri*, Ankara-1999, s.30., İnalçık, a.g.e., s.176.

O, Gazali ve İbn Rüşd'ün *Tehafüt* adlı eserlerini, Hocazade Muslihiddin Mustafa ve Alaaddin Ali Tusi (ö.1483)'ye incelettirmiş, onlardan bu geleneğin devamı için eserler yazmalarını istemiş,²¹ sonuçta onları ödüllendirmiştir.²²

Fatih'in, *Tehafüt* tartışmasından sonra, Osmanlı düşünce ve bilim tarihinde imanı akıldan üstün tutan Gazali ekolünün iyice güçlendiği görülmüştür. Çağın ilerisinde olan ve akli düşünceyi teşvik eden bir Sultan'ın sonuçta, imanı merkeze alan Gazali ekolünü yeğlemesini, bize göre de gerçeklik payı bulunan ve *hikmet-i hükümet* denilen bir çeşit *yönetim gizi*'nde aramak gerektiği de dile getirilmiştir.²³

Bunun yanı sıra biz, değerlendirmeyi yapan jüride bulunan isimlerin kimlikleri ve yetiştikleri ekolün ortaya konulması gerektiğine de inanmaktayız. Bu, problemle ilgili birçok sorunun cevabını vermekle beraber, dönemin entelektüel anlayışını da ortaya çıkarması açısından önemli olacaktır. Çünkü Nizamü'l-Mülk'ten beri, Gazali ve onun savunduğu düşünceye, İslam'ın Ehli Sünnet dışı akımlara karşı savunmacı bir misyon görevi verilmiştir. Bu durum beklenen sonucu vererek, Selçuklulardan sonra Osmanlılarda da güçlü bir şekilde devam etmiştir. Fatih'in yaptırdığı *Tehafütler* tartışmasında ortaya konulan eserlerde (pek de güçlü olmayan gerekçelerle) Gazali'nin haklı gösterilmesi çabaları da, İslam dünyasındaki geleneksel Gazali otoritesinin yansımaları olarak değerlendirilmektedir.²⁴

Fatih Sultan Mehmet hakkında, "Eğer savaşlardan biraz daha fazla zaman artırıp eski dönemlere ait ilim ve felsefeyi inceleyseydi, belki de Türkiye'deki ilmi gelişme XIX. yüzyıla kalmazdı"²⁵ denilerek onun, ilmi faaliyetlerine dikkat çekilmiştir.

Osmanlılardaki ilmi hareketliliğin, Fatih'in ölümünden sonra da bir süre devam ettiği görülmektedir. XV. yüzyılın son çeyreğiyle XVI. yüzyılın ilk yarısında Osmanlılarda felsefe, kelam ve tasavvuf ile ilgilenenlerin başında gelen Bitlisli İdris (ö.1521)'den başka, Sinan Paşa (ö.1486) ile oğlu Yakup Paşa (ö.1510), Hocazade, Kastalani (ö.1495), İbn Kemal (ö.1533) ve Sarı Lütfi Tokadi olarak bilinen Tokatlı Molla Lütfi (ö.1494)'nin eserleri de mevcuttur.²⁶

Molla Lütfi'nin, felsefi konularda kaleme aldığı *el-Metalibu'l-İlahiyye fi-Mevzuatu'l-Ulum* adlı eseri, dönemin anlayışına oranla fazla felsefi ve hür düşünceyi temsil etmektedir. Zaten bu yüzden o, Şeyhülislam Hatipzade

²¹ Tusi, Alaaddin Ali, *Tehafütü'l-Felasife (Kitabu'z-Zuhur)*, (Çev. Recep Duran), Ankara-1990.

²² Deniz, Gürbüz, "Mustafa Muslihiddin Hocazade", *Osmanlı*, Ankara-1999, (Edt. Güler Eren), C.VIII, s.102., Yurdaydın, a.g.e., s.242-243., Adıvar, a.g.e., s.40.

²³ Turan, Şerafettin, a.g.e., s.73.

²⁴ Çağrıcı, Mustafa, "Gazali'nin İhya'sı ile Birgivi'nin Tarikat-ı Muhammediye'sinin Mukayesesi", *İslami Araştırmalar*, Ankara-2000, C.XIII, S.3-4, s.473-474.

²⁵ Bkz. Ünver, A. Suheyli, *İstanbul Risaleleri*, İstanbul-1995, C. IV, s.141., Adıvar, a.g.e., s.37,43.

²⁶ Bayraktar, *Bitlisli İdris*, s.20.

(ö.1495)'nin fetvasıyla idam edilmiştir.²⁷ Bu olay,²⁸ Adivar'ın dediği gibi²⁹ belki de Osmanlı Türkiyesi'nde fikir adına işlenen suçlardan biri olsa gerektir.³⁰

Yine bu dönemde öne çıkan Sinan Paşa, Edirne'de müderris iken, Seyyid Şerif Cürcani (ö.1413)'nin *Şerhu'l-Mevakıf* adlı felsefi ve kelami eserinin cevherler kısmına bir şerh yazmış ve bazı konularda onu tenkit etmiştir. Sinan Paşa'nın oğlu Yakup Paşa da, felsefe ve kelamla ilgilenmiş olup, bu alanlardaki önemli iki eserinden biri, *Şerhu'l-Mevakıf*'a, diğeri ise Mevlana Sadru's-Şeria (ö.1344)'nin *Vikaye Şerhi* üzerine yazdığı haşiyeleridir.³¹ XV. yüzyılın sonlarında *Tehafütü'l-Felasife* adlı eseriyle meşhur olan Hocazade Muslihiddin, düşünce alanında devrin önde gelen kişiliklerinden biri olarak kabul edilmektedir. Hocazade, söz konusu eseriyle Osmanlılardaki Gazali yanlısı felsefe anlayışının devamının sağlanmasında etkili bir rol oynamıştır.

İslam düşünce tarihinde dikkat çeken bir husus, Gazali'ye sistemli olarak yapılan eleştirilerin, genellikle Batı İslam dünyasından gelmiş olmasıdır. Buna gerekçe olarak, İslam Felsefesi'nin Gazali'nin yaptığı eleştirilerin katkıları sonucu tüm kavram ve mantık anlayışı ile beraber kelam ve tasavvufun bünyesine girip, Fahrettin Razi ile beraber daha çok kelam düşüncesi içinde özümşenerek *felsefi kelam* biçimine dönüşmesi

²⁷ Adivar, *a.g.e.*, s.51-55., Bayraktar, *Bitlisli İdris*, s.20., Yazıcıoğlu, *a.g.m.*, C.VIII, s.182.

²⁸ Gökyay, Orhan Şaik, *Molla Lütfi*, Ankara-1987, s.42-50.

²⁹ Adivar, *a.g.e.*, s.54.

³⁰ Osmanlı Türkiyesi'nde Molla Lütfi'den başka düşünce özgürlüğü uğrunda üç kişinin idam edilmiş olduğunu kaynaklar bildirmektedir. Bunlardan, I-Kabız-ı Acemi (ö.1527), Hz. İsa'nın Hz. Peygamber'e üstün sayılması gerektiğini söylemiş, Kanuni Süleyman'ın Sadrazamı olan İbrahim Paşa (ö.1536) zamanında yakalanarak Rumeli Kazaskeri Fenarizade Muhyiddin Çelebi (ö.1548) ile, Anadolu Kazaskeri Kadri Efendi tarafından yargılanmış, ceza olarak kendisine sövülmüş ve tehdit edilmiştir. Kabız, iddialarını ayet ve hadislerle yineleyince kazaskerler bu iddiaları reddetmeyerek onu serbest bırakmışlardır. Padişah bu serbestliğin sebebini sorunca, İbrahim Paşa, kazaskerlerin bilgisizliğinden olduğunu ifade etmiştir. Ertesi gün Kabız, tekrar yakalanarak bu defa bizzat padişahın emriyle Müftü Şemseddin Ahmed Kemal (İbn Kemal) (ö.1533), İstanbul Kadısı Sadı Çelebi (ö.1538) tarafından mahkeme edilmiştir. İbn Kemal, Kabız'ın iddialarını çürütmüş, İstanbul Kadısı da katline hükmetmiştir. 2-III. Murat (ö.1595) zamanında Hamza adında bir kişi de aynı suçtan idam edilmiştir. 3-İstanbul'da Nadajlı Sarı Abdurrahman (Abdurrahman Hoca) (ö.1601) adlı bilgin de düşüncesinden dolayı idam edilmiştir. Onu, Rumeli ve Anadolu kazaskerleri yargılayarak cezalandırmışlardır. Sadrazam Tırnakçı Hasan Paşa, bu idamın sebebini sormuş, Anadolu Kazaskeri Esat Efendi'nin, "haşır ve neşir, cennet-cehennemi, sevap-cezayı inkar ettiğini, alemin sonsuzluğuna ve alemde tabiat kanunları üstünde olaylar olamayacağına inanmış ve cezasını çekmiştir" diye yanıtlaştığı nakledilmiştir. Bkz. Adivar, *a.g.e.*, s.119-121., Yazıcıoğlu, *a.g.m.*, C.VIII, s.182-183., "Kabız-ı Acemi", *İ.A.*, İstanbul-1977, C.VI, s.15-16., Danişmend, İsmail Hami, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, İstanbul-1971, C.II, s.125-126., Ayrıca bkz. Ocak, Ahmet Yaşar, *Osmanlı Toplumunda Zındıklar ve Mülhidler Yahut Dairenin Dışına Çıkanlar (15.-17.Yüzyıllar)*, İstanbul-1999.; Üzümlü, İlyas, "Molla Kâbız", *DİA*, İstanbul-2005, C. XXX, s.254-255

³¹ Bayraktar, *Bitlisli İdris*, s.21. Üzümlü, İlyas, "Molla Kâbız", *DİA*, İstanbul-2005, C. 30, s.254-255

gösterilmektedir.³² Bu nedenle Gazali'ye Doğu'dan tepki gelmesinin pek de düşünülemeyeceği ileri sürülmektedir.³³

Kesteli olarak bilinen Muslihiddin Mustafa Kastalani (ö.1495), İbn Sina'nın *Şifa* ve *Kanun* adlı eserlerini okumuş, birçok kelami ve dini eserler yazmıştır. Genel felsefi konularda eser veren bir başka kişi ise, Serezli Abdurrahman b. Habib'dir. Onun, Sultan II. Bayezid (ö.1512) adına kaleme aldığı *Nihilistan* adlı eseri mevcuttur. Ayrıca, İbn Kemal'in felsefe, kelim ve tasavvufa dair elliden fazla eseri olduğu belirtilmektedir. Onun, felsefi alandaki meşhur olan eseri, Hocazade'nin *Tehafüt* adlı eserine yazdığı haşiyedir.³⁴ O da, Hocazade gibi Gazali yanlısı bir eğilim göstermiştir. Yine, Muslihiddin b. Sinan, Sultan II. Bayezid'e *Risale-i Eflatuniyye* adıyla bir eser yazıp takdim etmiştir.³⁵

XVI. yüzyıl Osmanlı düşünce tarihinde önemli bir kişi olarak I. Selim (ö.1574)'in zamanında yaşamış olan Ebu Yahya Zekeriyya b. Mehmet b. Mahmut el-Kazvini (ö.1583)'yi sayabiliriz. Onun *Acaibu'l-Mahlukat* adlı eseri, Sururi Kadim diye tanınan Mustafa b. Muslihiddin b. Şaban (ö.1590) tarafından, Kanuni Sultan Süleyman (ö.1566)'ın oğlu Şehzade Mustafa Çelebi (ö.1553) adına Türkçe'ye çevrilmiştir. Bundan başka, Malkaralı Şair Nev'i olarak bilinen Yahya b. Pir Ali Nev'i (ö.1599)'nin, *Netayicu'l-Fünun* ile *Tehafüt* adlı eserlerinin olduğu kaynaklarda ileri sürülmektedir.³⁶ Yine filozof ve matematikçi olan Davud b. Ömer el-Antaki (ö.1599)'nin *Tezkire-i Antaki* adlı eserinde, Yunan ve Arap bilginlerinin hayatı hakkında bilgi ile beraber onların düşüncelerinden de söz edilmektedir.³⁷

Osmanlı Devleti, yabancı kültürlerin tesirlerine en açık toplumlardan biri iken, XVI. yüzyılın başlarından itibaren dini fanatizmin gittikçe artan bir şekilde güçlenmeye başladığı görülmektedir. Daha önceki geleneklerin etkisinin azalması ve devletin statüsünün gittikçe klasik bir İslam halifeligi şeklinde büyüyen bilinçliliği, herhalde bu gelişmeyi hızlandıran nedenlerden biri olmalıdır. Osmanlı Devleti'ne karşı, İran Safevileri'nin öldürücü silahı olan *Kızılbaş Hareketi* de³⁸ böyle bir sonuca katkı sağlamış olabilir. Devletin entelektüel hayatında dini fanatizm akli ilimlere, skolastik teoloji ise

³² Bu konu için bkz. Arslan, Ahmet, *İslam Felsefesi Üzerine*, Vadi Yayınları, Ankara-1996, s.9-45.

³³ İbn Rüşd, *Tehafüt et-Tehafüt-Tutarsızlığın Tutarsızlığı*, (Çev. Kemal Işık-Mehmet Dağ), Samsun-1986, önsöz, s.III.

³⁴ İbn Kemal'in bu eseri için bkz. Arslan, Ahmet, *Kemaipaşa-zade Tehafüt Haşiyesi'nin Tahlihi*, İstanbul-1987.

³⁵ Bayraktar, *Bitlisli İdris*, s.22.

³⁶ Güzel, Abdurrahim, *Karabaği ve Tehafütü*, Ankara-1991, s.13., Bayraktar, Mehmet, *İslam Felsefesine Giriş*, Ankara-1997, s.212.

³⁷ Adıvar, *a.g.e.*, s.95-97,102-103, 111-113.

³⁸ *Kızılbaşlık*: İran Safevi Hükümdarı Şah İsmail'in askerlerinin giydikleri on iki imamı temsil eden on iki dilimli kırmızı fes ve kırmızı ceketten dolayı Osmanlılar onlara Kızılbaş demişlerdir. Canan, *Ansiklopedik Din ve İnanç Sözlüğü*, İstanbul-1983, s.123-124., Konu hakkında geniş bilgi için bkz. Gölpınarlı, Abdülbaki, "Kızılbaş", *İ.A.*, Ankara-1955, C.VI, s.789-795.

mistisizme karşı kendisini gittikçe daha güçlü bir şekilde muhalif olarak ortaya koymuştur. Dini fanatizm de dahil, her türlü fanatizmler, din adına hareket etmişlerdir.³⁹

Felsefe, XVI. yüzyılın sonlarına kadar medreselerde, *İlahi Hikmet* adıyla ders olarak okutulmuştur. Bu derslerde genellikle Şemseddin Molla Fenari, Kadızade-i Rumi olarak bilinen Selahaddin Musa Paşa (ö.1412), Hocazade, Alaüddin Ali Kuşçu (ö.1474), Müeyyedzade Abdurrahman Efendi (ö.1516), Mirim Çelebi olarak tanınan, aynı zamanda Ali Kuşçu'nun ve Kadızade-i Rumi'nin torunu olan Mahmud b. Mehmed (ö.1535) ile birlikte İbn Kemal, Kınalızade Ali Efendi (ö.1563-65)'nin eserleri ders kitabı olarak takip edilmiştir. Felsefe, XVI. yüzyıldan itibaren bazı Şeyhülislamların İslam inançlarına aykırı olduğu gerekçesiyle, ders programlarından çıkarılmıştır. Felsefenin aldığı bu konumdan sonra, bilim hayatının gerilemesi ve düşünce hayatının durgunlaşması söz konusu olmuştur.⁴⁰ Felsefenin, bir milletin veya çağın bilim ve kültür hayatını belirleyen temel unsur olduğu düşünülürse, başlatılan uygulamanın ilim hayatı için ne denli yıkıcı olduğu görülür.

Osmanlılar da, XVII. yüzyıldan itibaren medreselerde akli ve müspet ilimler gözden düşmüş, dersler daha çok İslam hukuku (fıkıh) alanı içine kapanmıştır. Felsefe, aşağılanmaya başlanmış ancak, yok olmayarak hep ikinci planda kalmıştır. Osmanlı Selefiye akımının öncüsü olan İmam Mehmet Birgivi (ö.1573)'nin yolunu izleyen Küçük Kadızade Mehmet Efendi (ö.1635) ve kendisine Kadızadeliler denilen kimselerin hareketleri, yeni girişimlerin atılmasına neden olmuştur.⁴¹ Bu dönemde felsefenin nasıl algılandığına dair aşağıdaki örnek dikkat çekicidir. Kadızade Mehmet Efendi, felsefi düşünceyi aşağıdaki ifadelerle anlatıp küfürle itham etmektedir:

Kelam-ı felsefe fülse değer mi?
Ana sarraf-ı keyyis baş eğer mi?
Mantıklar olur ise gam değil!
Zira anlar ehl-i imandan değil!⁴²

Yine bundan yaklaşık yüz yıl sonra Şair Nabi (ö.1712)'de Kadızade'nin yukarıdaki ifadelerine benzer sözlerle felsefeyi aşağılamaktadır:

Beğim ilim olıcak nafi gerekdir
Heva vu nefsi ol dafı gerekdir.

³⁹ İnalçık, *a.g.e.*, s.181-182.

⁴⁰ Uzunçarşılı, *a.g.e.*, s.21., Yurdaydın, *a.g.e.*, C. III, s.276., Aydın, *a.g.m.*, s.30., Taylan, Necip, *Mantık Tarihi Problemleri*, İstanbul-1996, s.49.

⁴¹ Bayraktar, *İslam Felsefesine Giriş*, s.116.

⁴² Katip Çelebi, *Mizanu'l-Hakk fi İhtiyari'l-Ahak*, (Yayına haz. Orhan Şaik Gökyay), İstanbul-1980, s.114., Uludağ, Süleyman, *İslam Düşüncesinin Yapısı-Selefi, Kelam, Tasavvuf, Felsefe*, Dergah Yayınları, İstanbul-1979, s.260. Ülken, *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*, s.45., Kafadar, *a.g.m.*, s.306., Bayraktar, *İslam Felsefesine Giriş*, s.130., İzgi, *a.g.e.*, C.I, s.121.

Neye yarar efendi felsefiyyat

Yürü, var eyleme tazyi-i evkat.⁴³

XVII. yüzyılın ilk yarısı, Katip Çelebi adıyla bilinen ve kendisine Hacı Kalfa'da denilen Mustafa b. Abdullah (ö.1657) ile dikkate değer bir dönem halini almıştır.⁴⁴ Katip Çelebi'ye göre kelimeler kitaplarını bile *felsefiyyat* diyerek hor karşılayan, geleneği unutan, fakat *geleneççilik* yapan bilginlerin, Batı Felsefesi'nden hemen hiç haberi olmaması kadar doğal bir durum yoktur.⁴⁵

XVIII. yüzyılda durum değişmeye başlamış, Nevşehirli Damat İbrahim Paşa (ö.1730), bilgin ve aydınları himaye etmiş, yirmi beş veya otuz iki kişiden oluşan bir komisyon kurarak felsefi eserlerin çevirilerini yaptırmıştır. Onun emriyle Esat Efendi (ö.1730), Aristoteles'in *Fizik*'ini tercüme etmiştir. Esat Efendi'nin bu çeviriye bazı ilaveler de bulunduğu belirtilmektedir. Eserin bir başka özelliği ise Yunanca'dan Türkçe'ye doğrudan yapılan ilk çeviri olmasıdır.⁴⁶

Biz, "Osmanlılarda XVI.-XIX. yüzyılların felsefeye kapalı bir dönem" olduğu şeklindeki genel kabul gören iddialara katılmadığımızı burada hemen belirtmek istiyoruz. Çünkü, Osmanlı dönemi ile ilgili ilmi ve fikri hayatı detaylı olarak araştıran eserlerin henüz yeni yeni yazılması, bize göre bu görüşlerin objektiflikten çok, sübjektif bir değerlendirme olduğu anlamına gelmektedir.

Bilindiği gibi İslam filozof ve kelamcıları, İslam'ın inanç ilkelerini bir temele dayandırmak amacıyla yola çıkmaktadır. Fakat biri akılcı, diğeri ise nakilci bir yol izlemiştir. Ayrıca o dönemde şimdiye kadar bağımsız, sistem sahibi bir filozofa rastlayamamak, felsefi hayatın olmadığı anlamına da gelmemektedir. Çünkü, Gazali ile durgunluk dönemine giren, tüm mirası kelam ve tasavvuf tarafından paylaşılan felsefeyi, doğal olarak yine kelam ile tasavvufun içinde aramak gerektiği görüşünü kabul etmekteyiz. Zaten, Gazali ve bazı İslam düşünürleri, felsefe denilince sadece Yunan felsefi geleneğini anlamaktadırlar. Onlara göre, *felsefe* kelimesi bu düşünceye verilen bir isim olmaktadır. Oysa İslam düşüncesi içerisinde felsefenin içerdiği konular bakımından onunla eşdeğer gibi kabul edilen genellikle *kelam* adı kullanılmaktadır.⁴⁷

Sonuç olarak denilebilir ki, Osmanlılarda felsefenin her dönem var olduğundan bahsetmek mümkündür. Ancak bunun bazen bağımsız bir ilmi disiplin olarak değil kelam ve tasavvuf ile birlikte ele alınmıştır. Adlarından

⁴³ Ülken, *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*, s.45., Kafadar, a.g.m., s.306., Bayraktar, *İslam Felsefesine Giriş*, s.130., İzgi, a.g.e., C.I, s.120.

⁴⁴ Turan, Şerafettin, a.g.e., s.167., Adivar, a.g.e., s.110-120.

⁴⁵ Katip Çelebi, *Mizanu'l-Hak*, s.20-21. Ayrıca bkz. Kafadar, a.g.m., s.306.

⁴⁶ Yurdaydın, a.g.e., C. II, s.249., Adivar, a.g.e., s.142-143, 159.

⁴⁷ Gazali, Ebu Hamid, *Makasid el-Felasife-Felsefenin Temel İlkeleri*, (Çev. Cemaleddin Erdemci), Ankara-2001, Alparslan Açıkgenç'in sunuşu, s.13., Ayrıca bkz. Aydın, Mehmet S., *Din Felsefesi*, İzmir-1999, s.14 vd.

kısaca söz ettiğimiz bilginlerden başka Osmanlılarda felsefe, kelim ve tasavvuf ile uğraşan bir hayli bilgine rastlamak mümkündür. Bu konuda Bağdatlı İsmail Paşa (ö.1920)'nin eserini istinsah ve tashih eden Kilisli Rifat Bilge, müellifin eserinde iki binden fazla ismin karşısında *Rumi* ve *Hanefi* ibaresi bulunduğunu ve kendisinin bu isimleri bizzat saydığını ifade etmektedir.⁴⁸ Bilindiği gibi Türk olan bilginlerin adlarının karşısına genelde bu sözcükler yazılmaktadır. Ayrıca biyografi kitaplarında sayılamayacak kadar Türk bilgin ve düşünürlerin varlığı bizim kanaatimizin kanıtları olarak değerlendirilebilir.

Türk bilginlerin kimliklerinin açıkça bilinmemesinin temelinde yanlış kanaatlerin olduğu ifade edilmektedir. Bize göre bunun nedenlerinden biri, belki de en önemlisi şu olabilir:

İslam kültür ve düşünce hayatına damgasını vuran Türk-İslam kimlikli bilginler, eserlerini genelde kendi dilleri dışında (Arapça, Farsça vs.) kaleme almışlardır. Eserlerin yazı diline bakıp karar verenler ise, onları Türk olarak değil, Arap veya Acem olarak tanımışlar ya da tanımak istemişlerdir. Bu durum düşünce ve bilim tarihinde sanki Türklerin hiç katkısının bulunmadığı gibi taraflı ve yanlış kanaatlerin ortaya çıkmasına neden olmuştur.

Osmanlılarda, Batı tarzındaki felsefe bilinci, matbaanın gelmesi, Batıdan örnek alınarak yeniden yapılanan yüksek okullar aracılığıyla yaşanan fikri etkileşim sonucu ortaya çıkmıştır. Daha önce öğretim kurumlarında fazla yer bulamayıp ferdi çalışmalarla varlığını sürdüren felsefe çalışmaları, Batı tarzındaki bir *kurumsal teşekkül* olarak ancak 1820'lerde ortaya çıkmaya başlamıştır.⁴⁹ Dolayısıyla bu zamana kadar Osmanlılar, devlet olarak büyük ilerlemeleri takip edememiş, sonuçta ilim ve felsefede Ortaçağ İslam filozoflarının eserlerinin şerhinden öteye gidememişlerdir.⁵⁰

Medreselerde de durum aynı olup, felsefeye iyi gözle bakılmamıştır. Medrese mensupları birkaç yüzyıldan beri İslam'da *felsefe* kavramı yerine, *hikmet* sözcüğünü tercih etmişler ve felsefeyi hep aşağılamışlardır.⁵¹ Dini bilimlerin dışındaki ilimlerin göz ardı edilmesinde Gazali'nin rolü büyük olmuştur. Onun, akli imanın emrine veren görüşleri, felsefenin tahtından indirilmesine neden olduğu iddiası hep ifade edilmiştir.⁵²

⁴⁸ Bağdatlı İsmail Paşa, *Hediyetü'l-Arifin Esmâü'l-Müellifin ve Asaru'l-Musannifin*, (İstinsah ve Tashih: Kilisli Rifat Bilge-İbnü'l-Emin Mahmut Kemal İnal), İstanbul-1951, C. I, Önsöz kısmı.

⁴⁹ Durallı, Teoman, "Felsefe Bilime Ramak Kalmışken", *Bilim Felsefe Tarihi 1*, İstanbul-1991, s.151.

⁵⁰ Ülken, Hilmi Ziya, *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*, İstanbul-1992, s.43.

⁵¹ Hikmet ve Felsefe kavramlarının farklı olduğunu öne süren görüşlerde vardır. Ancak bu husus çalışmamızın kapsamı dışındadır. Konu hakkında bkz. Erdem, Hüsameddin, *Bazı Felsefe Meseleleri*, Konya-1999, s.19-20, 25-27., Filiz, Şahin, *İslam Felsefesinin Serüveni*, Delta Yayıncılık, İstanbul-1996, s.250-254.

⁵² Turan, Şerafettin, *a.g.e.*, s.168.

Gerçekte fikir hayatımızdaki Batılılaşma hareketleri Tanzimat'tan çok önceleri başlamıştır. Daru't-Tab'atü'l-Amire'nin (Devlet Matbaası) kurulması, yapılan çevirilerin yayınlanmasını kolaylaştırmıştır. Doğu bilgeliğinden en çok çeviri yapılan dönem, Batılılaşma etkilerinin kuvvetlendiği XIX. yüzyıl olmuştur. Tanzimat devrinde, İngiliz Kerim Efendi olarak bilinen Amasyalı Abdülkerim Efendi (ö.1885) ile beraber, Harputi Hoca İshak, Arapça ve Farsça'dan yaptıkları felsefi çevirilerle Doğu kültürünü kuvvetlendirmeye çalışmışlardır.⁵³ Osmanlılarda felsefe çalışmaları "bağımsız bir disiplin olarak" ancak, II. Meşrutiyetten sonra başlamış ve felsefe dili ile beraber felsefe deyimleri söz konusu olmuştur.⁵⁴

KAYNAKÇA

- ADIVAR, Adnan, *Osmanlı Türklerinde İlim*, İstanbul-1970.
- ARSLAN, Ahmet, *Kemalpaşa-zade Tehafüt Haşiyesi'nin Tahlili*, İstanbul-1987.
- ATAY, Hüseyin, *Osmanlılarda Yüksek Din Eğitimi*, İstanbul-1983.
- AYDIN, Hüseyin, "Fatih Örneğinden Kalkarak Osmanlılarda Felsefi Düşünceye Bir Bakış", *XIII. Türk Tarih Kongresi 4-8 Ekim 1999-Ankara Bildiri Özetleri*, Ankara-1999.
- AYDIN, Mehmet S., *Din Felsefesi*, İzmir-1999.
- BAĞDATLI İsmail Paşa, *Hediyetü'l-Arifin Esmâü'l-Müellifin ve Asaru'l-Musannifin*, (İstinsah ve Tashih: Kilisli Rıfat Bilge-İbnü'l-Emin Mahmut Kemal İnal), İstanbul-1951, I.
- BALTACI, Cahit, *XV-XVI. Asırlarda Osmanlı Medreseleri*, İstanbul-1976.
- BAYRAKDAR, Mehmet, *Kayserili Davut*, Ankara-1988.
- , *Bitlisli İdris*, Ankara-1991.
- , *İslam Felsefesine Giriş*, Ankara-1997.
- CANAN, Mehmet Zeki, *Ansiklopedik Din ve İnanç Sözlüğü*, İstanbul-1983.
- ÇAĞRICI, Mustafa, "Gazali'nin İhya'sı ile Birgivi'nin Tarikat-ı Muhammediye'sinin Mukayesesi", *İslami Araştırmalar*, Ankara-2000, XIII, S.3-4.
- ÇUBUKÇU, İbrahim Agah, *Türk Düşünce Tarihinde Felsefe Hareketleri*, Ankara-1986.
- , *Türk Düşünce Tarihinde Felsefe Hareketleri*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara-1991
- DANIŞMEND, İsmail Hami, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, İstanbul-1971, II.
- DENİZ, Gürbüz, "Mustafa Muslihiddin Hocazade", *Osmanlı*, Ankara-1999, (Edt. Güler Eren), VIII.

⁵³ Ülken, Hilmi Ziya, "Tanzimattan Sonra Fikir Hareketleri", *Tanzimat*, İstanbul-1999, C. II, s.763.

⁵⁴ Çubukçu, *Türk Düşünce Tarihinde Felsefe Hareketleri*, s.49-50.

- DURALI, Teoman, "Felsefe Bilime Ramak Kalmışken", *Bilim Felsefe Tarihi 1*, İstanbul-1991.
- ERDEM, Hüsameddin, *Bazı Felsefe Meseleleri*, Konya-1999.
- ERTAN, Veli, "Tarihte Daru'l-Hilafe Medreseleri ve İhtisas Şubeleri", *İslam Medeniyeti Dergisi*, İstanbul-1982, V, S.4.
- GAZALİ, Ebu Hamid, *Makasid el-Felasife-Felsefenin Temel İlkeleri*, (Çev. Cemaleddin Erdemci), Ankara-2001,
- GÜZEL, Abdurrahim, *Karabaği ve Tehafütü*, Ankara-1991.
- GÖLPINARLI, Abdülbaki, "Kızılbaz", *İ.A.*, Ankara-1955, VI.
- GÖKYAY, Orhan Şaik, *Molla Lütü*, Ankara-1987.
- FİLİZ, Şahin, *İslam Felsefesinin Serüveni*, Delta Yayıncılık, İstanbul-1996.
- İBN RÜŞD, *Tutarsızlığın Tutarsızlığı*, (Çev. Kemal Işık-Mehmet Dağ), Samsun-1986.
- İNALCIK, Halil, *The Ottoman Empire The Classical Age 1300-1600*, (Trans. By Norman İtzkowitz and Colin İmber), Weidenfeld and Nicolson, London-1973.
- İZGİ, Cevat, *Osmanlı Medreselerinde İlim*, İz Yayınları, İstanbul-1997, I.
- "Kabız-ı Acemi", *İ.A.*, İstanbul-1977, C.VI.
- KATİP Çelebi, *Mizanü'l-Hakk fi İhtiyari'l-Ahak*, (Yayına haz. Orhan Şaik Gökyay), İstanbul-1980.
- OCAK, Ahmet Yaşar, *Osmanlı Toplumunda Zındıklar ve Mülhidler Yahut Dairenin Dışına Çıkanlar (15.-17.Yüzyıllar)*, İstanbul-1999.
- PGYRAZ, Hakan, "Var mı, Yok mu? Osmanlı'da Felsefe Yoktur iddiası Üzerine", *Türk Yurdu*, Aralık 1999-Ocak 2000, C. 19-20, S. 148-149.
- TAYLAN, Necip, *Mantık Tarihçesi Problemleri*, İstanbul-1996.
- TURAN, Şerafettin, *Türk Kültür Tarihi Türk Kültüründen Türkiye Kültürüne ve Evrenselliğe*, Ankara-1994.
- TUSİ, Alaaddin Ali, *Tehafütü'l-Felasife (Kitabu'z-Zuhur)*, (Çev. Recep Duran), Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara-1990.
- ULUDAĞ, Süleyman, *Fahreddin Razi Hayatı-Fikirleri-Eserleri*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara-1991.
- , *İslam Düşüncesinin Yapısı-Selef, Kelam, Tasavvuf, Felsefe*, Dergah Yayınları, İstanbul-1979.
- , *İslamda İnanç Konuları ve İtikadi Mezhepler*, İstanbul-1998.
- UNAT, Yavuz-DEMİR, Remzi, *Bursalı Mehmed Tahir Bey ve Türklerin Ulum ve Fünuna Hizmetleri*, Ankara-1995.
- UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı, *Osmanlı Devletinin İlimiye Teşkilatı*, Ankara-1984.
- ÜLKEN, Hilmi Ziya, *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*, İstanbul-1992.
- , "Tanzimattan Sonra Fikir Hareketleri", *Tanzimat*, İstanbul-1999, II.
- ÜNVER, A. Suheyl, *İstanbul Risaleleri*, İstanbul-1995, IV.
- ÜZÜM, İlyas, "Molla Kâbız", *DİA*, İstanbul-2005, C. XXX

YAZICIOĞLU, Mustafa Sait, "Osmanlı Dönemi Türk Kelam Bilginleri", *Osmanlı*, Ankara-1999, (Edt. Güler Eren), VIII.

YURDAYDIN, Hüseyin Gazi, *Türkiye Tarihi*, İstanbul-1997, II.